

ЛЕКСИКАЛНИ КОНТАКТОВИ СРЕДСТВА¹

Разглеждани в перспективата на закономерностите, открояващи се при анализа на вербалната комуникация, лексикалните контактови средства² се обособяват като специфична група езикови средства, обединени въз основа на доминиращата при тях комуникативна функция – фатическата. Основанията за подобно обособяване се откриват в безспорната им ориентация към контакта³ между партньорите в акта на общуването, а оттук и в несъмнената им роля при създаването на диалогичността. Конкретните комуникативни задачи, които контактовите средства изпълняват в процеса на речевото общуване, се свеждат най-общо до установяване, поддържане и прекратяване на контакта между комуникантите. Така формулирани, те сякаш рамкират основните фази и следват преходите при преминаването от една фаза към друга при протичането на комуникацията, а именно – начало, развитие и край. От това обаче става очевидна ролята на лексикалните контактови средства и като конструиращи компоненти в организацията на речевото общуване. Въпреки че на практика тяхната употреба е до голяма степен несъзнателна и механична, поради което не се повлиява съществено цялостният смисъл на изказването, те носят допълнителна информация за общуващите и сигнализируют за характера на взаимоотношенията между тях.

Освен по линията на комуникативните задачи, които се реализират в речевия акт, систематизацията на лексикалните контактови средства може да бъде проведена и от друга отправна точка – с оглед на конкретното участие на езиковите елементи, формирани групата на контактовите средства, която се оказва твърде нехомогенна.

Необходимостта да бъде привлечено и задържано вниманието на партньора в комуникацията и от хармонизиране на взаимоотношенията между комуникантите в процеса на общуването е предопределила отработването и утвърждаването на редица правила и норми, регулиращи речевото поведение и културата на речта. Така например за изразяване на вежливостта⁴ като форма на речево поведение всеки език разполага с добре разработена система от езиков инструментариум, в чийто състав условно могат

¹ Текстът е публикуван в сб. “Пети национални славистични четения”. Софийски университет, 2000.

² О. Мюлерова допуска предположението, че потенциална контактова функция имат всички езикови средства, но не при всички тя е доминантна, поради което се реализира в различна степен [Мюлерова 1987: 297].

³ В комуникативния модел на Р. Якобсон **контактът** е посочен като един от основните шест компонента (наред с адресант, адресат, съобщение, контекст и код) на всеки акт на речевото общуване и го определя като “физически канал и психологическа връзка между адресанта и адресата, обуславящи възможността да се установи и поддържа комуникацията” [Якобсон 1975: 198].

⁴ На лингвистично равнище вежливостта се разглежда като функционално-семантична категория, универсална по своята същност, тъй като е присъща за всички езици [Пантелеева 1994: 29].

да бъдат открити както лексикални средства (предимно *формули на речевия етикет*⁵, *обръщения, частици*), така и граматични средства (формите за лице, число и наклонение на глагола; лице и число при местоименията и т.н.). В съвкупността си всички тези езикови стереотипи представляват сложна система от знаци, чието своеобразие се предопределя както от традициите на даден колектив, така и от цялостната обществена ситуация.

Наблюденията върху съвременните славянски езици свидетелстват за обща тенденция към опростяване на речевия етикет, изключение прави т.нар. протокол, регламентиран от правителствените институции, в средите на дипломацията и под. Сравнението между най-често разменяните поздрави и формули в български и чешки език показва, че днес те се възприемат като установени формули, които напълно са се десемантизирали и формализирали. Окачествяват се по-скоро като знаци за внимание и придобиват своеобразен ритуален характер, необходим за създаването на определена психологическа нагласа за разговор. При това конкретният избор на контактовото средство трябва да бъде съобразен със ситуативните параметри, при които протича разговорът (официалност – неофициалност, опосредствана – неопосредствана комуникация⁶ и др.), с отношенията между партньорите (висшестоящ – подчинен, близък – непознат, възрастен – младеж, жена – мъж, приятен – неприятен и т.н.). Така напр. поздравът *добър ден // dobrý den* обикновено се използва от хора, желаещи да запазят известна дистанция, или между непознати като първоначална реплика за установяване на контакт, докато *здравей, здрасти, мараба // ahoj, nazdar, čau, těbùh* сигнализират за непосредственост, равнопоставеност, освободеност във взаимоотношенията. От по-възрастните хора и досега *могат* да се чуят поздрави като *помози Бог, дал ти Бог добро // dejž to ránkub, zdař bùh*, които не са присъщи за младите. Поздравите често се използват в комбинация с изрази от типа: *Как сте/си? Радвам се, че Ви/те виждам // Jak se máte/máš? Tiší mì, že Vás/tì vidím*, които, вметнати между поздравите и същинската тема на разговора, допринасят за създаването на благоприятен психологически климат⁷. Поради това и при реализацията на контакта между непознати “ритуалната” част обикновено е по-дълга.

⁵ Изхождайки от стандартните ситуации на общуване, М. Иванова [1987: 42] посочва като най-честотни в българския речев етикет следните пет тематични подсистеми на етикетни формули: обръщение, поздрав, прощаване, извинение, благодарност. Вж. по въпроса също Попова, Васева [1983: 63].

⁶ Вж. напр. специфичните средства за установяване на контакт при телефонните разговори [Мюлерова, Шимечкова 1987: 289].

⁷ Като се базира върху наблюденията на някои психолози, Формановска [1989: 10] подчертава изключителното значение на разменяните поздрави и стереотипни изрази за предразполагането на партньорите към разговор и успокояващия им ефект.

Наред с набелязаните стереотипни формули, обръщението е естествено и необходимо⁸ средство за осъществяването на непосредствен контакт, за привличане и задържане на вниманието на адресата. Не само при устното, но и при писменото общуване ролята на обръщението е твърде важна, още повече че между отправителя и получателя на съобщението липсва непосредствена връзка. В художествената литература обръщанията често се използват като средство за създаване на по-близък контакт с читателя. Обръщайки се към него, авторът го привлича като участник в т. нар. фиктивен диалог.

Въпреки че обръщението не е обвързано синтактично с другите членове на изказването, основната му функция – призоваване на адресата – по всяка вероятност е една от причините за специфичната му оформеност в редица езици – вкл. чешки и български. За открояването на обръщението българският език разполага със следните възможности: 1) звателни или основни форми при съществителните имена, вкл. умалително-гальовни или пейоративни (срв. *Мария, Марийо, Маро, Марче, Мими* и т.н.); 2) основни или звателни форми при прилагателните имена от м. р. (приблизително десетина: *мили, драги, скъпи, уважаеми и т.н.*); 3) членуване на имената (*Малката, ела насам! Господинът с шапката, върнете се!*); 4) частици, които могат да се употребяват самостоятелно или в комбинация с именното обръщение (*Къде отиде, мари? Какво говорите, бе хора!*). В сравнение с българския в чешкия език сред специфичните начини за изразяване на обръщението⁹ е налице само звателна форма при съществителните имена от мъжки и женски род. Въпреки общата за повечето славянски езици тенденция към отстъпление на вокатива пред именителния падеж, този процес протича различно по време и има различни особености в отделните езици¹⁰.

Само по себе си обръщението не е достатъчно, за да бъде реализирана конкретната комуникативна цел на изказването, така че формалните различия в начините на изразяването му по принцип не променят основното му предназначение да бъде едно от основните контактови средства. Чрез конкретния избор обаче може да се реконструира

⁸ Напълно основателна е констатацията, че изпускането на обръщението може да доведе до комуникативна неяснота и недоразумение [Иванова, Ницолова 1995: 24].

⁹ При класификацията на обръщанията Р. Ницолова [1984: 63] посочва следните разновидности: **неноминативни** (не назовават адресата, а само апелират към него - изразяват се посредством частиците: *бе, бре, брей, де, ма, мари*); **номинативни** (назовават адресата посредством собствени или нарицателни имена); **квалификативно-оценъчни** обръщания (използват се с цел не толкова, за да назоват адресата, колкото да се изрази определена оценка, поради което контактовата функция остава на заден план).

¹⁰ Хр. Първев свързва постепенното изтласкване на звателните форми в българския език от една страна с чуждоезиковото влияние, а от друга - с развоя на нашия език към анализъм, като подчертава, че “това положение не бива да се абсолютизира - за някои типове звателните окончания остават и досега характерни, докато за други те изобщо не са били познати” [Първев 1981: 120]. Вж. също Радева [1991: 104].

както ситуацията, в която протича общуването, така и отношението на говорещия към адресата. Допълнителната информация, която носят обръщенията, е резултат от повече или по-малко осъзнато съобразяване с признаците официалност/неофициалност на ситуацията, дистанцираност/близост във взаимоотношенията, както и с персоналните и социалните характеристики на комуникантите като пол, възраст, професия и т.н. Доказването на подобна констатация се нуждае от задълбочен и подробен анализ, който не е възможно да се осъществи върху няколко страници. Поради това и по-нататъшните наблюдения ще имат по-скоро конспективен характер, като бъдат засегнати само някои от посочените параметри – най-общо по признаците *дистанцираност*, *официалност* и *интимност*, *близост* – и то с оглед на по-специфичните случаи в български и чешки език.

И в двата езика при обръщение към непознати или при официално общуване се използват т.нар. думи за титулуване в звателната им форма, напр.: *господине, госпожо, госпожице // pane, paní, slečno* (като признак на вежливост в чешки се възприема съчетанието *mladá paní*, в което определението *mladá* невинаги означава действителната възраст на лицето, към което се обръщаме). Налице са обаче разлики при комбинирането на звателната с конкуриращата я основна форма при словосъчетания. В чешкия език книжовната норма поддържа последователната употреба на вокатива, но в разговорната реч не са рядкост случаите на частична замяна (срв.: *Pane profesore Procházko // Pane profesore Procházka.*) В българската езикова практика поначало се избягва натрупването на нарицателни имена пред собствените, като компонентите, включени в словосъчетанието, са в основната си форма (срв.: *господин професор Прохазка, господин доктор Иванов*). При двучленните съчетания от същ. нар. имена от м. р. се допуска звателна форма само при втория член (*господин професор* или *господин професоре*, но само *господин Иванов*), докато при подобни случаи от ж. р. в звателна форма е първият член (*госпожо съдия*, както и *госпожо Иванова*).

И в двата езика обръщението само по фамилно име не се схваща като напълно неутрално, а по-скоро сигнализира за осъзнато преимущество, когато се употребява от лица, заемащи по-висока позиция в социалната йерархия (напр. от началник към подчинен: *Иванов, подобни действия не са в интерес на моята фирма*; от учител към ученик: *Иванов, излезте на дъската*), или за дискретно поддържана дистанция между равнопоставени (напр. между колеги на работното място: *Иванов, кога ще имаме заседание?*).

Употребата на частици като *бе* или *ма* според българския речеви етикет се възприема като проява на арогантност и е крайно неподходяща в официална обстановка. От друга страна т. нар. обръщения за титулуване не са уместни в семейно-битова среда освен ако чрез тях не се иронизира партньорът. Обръщенията между близки и роднини, между членовете на семейството, определено притежават специфичен национален колорит. Така напр. в български съществуват специални обръщения към по-голям брат (*батко, бате*) или сестра (*како*), както и диференцирани означения за роднини по майчина линия (*вуйчо, вуйно*) или бащина линия (*чичо, лельо, стринке, калеко*), каквито в чешки не съществуват (*strýci, strýčku, teto*). Сред разнообразието от обръщения, използвани при общуването между деца и родители, се открояват т. нар. “обратни” обръщения, които не са характерни за чешки. При тях говорещият привидно не назовава адресата пряко, а означава своята роля с оглед на роднинската връзка, в която се намират (напр. в изказването: “*Хайде, мама, изяж си закуската!*” адресатът на съобщението е детето, а не майката). В чешкото семейство между съпруг и съпруга са обичайни обръщенията *matko, maminko, tati, tatínku*, докато в българското се разменят предимно обръщения като *жено, жена, мъжо*. Специално внимание заслужава и въпросът как общуват помежду си мъжете и как жените¹¹. С риск да ни обвинят във феминистични пристрастия само ще отбележим, че жените са много по-изискани в обръщенията помежду си (срв.: *Къде така, мила / скъпа / бе жена / ма? // Kam pak, drahoušku / drahá / holka?*), докато мъжете са по-безпардонни (срв.: *Къде така, пич / копеле / майна / бе // Kam pak, chlapče / kluku / vole*). В повечето случаи подобни обръщения са напълно десемантизирани, но с наслагването на квалификативно-оценъчни характеристики, вариращи между ласкателството и обидата, многообразието става трудно обозримо (срв.: *гълъбице моя, сърце мое, душко – животно, лайно, начавро // holubičko má, zlato moje, miláčku – zvíře, hovno, hajzle, couro*).

С оглед на позицията, която заема в изказването, обръщението няма фиксирано място. Когато е необходимо да се привлече вниманието на адресата или се очаква активното му включване в разговора, обръщението обикновено е в начална позиция. С разполагането му в средата или в края на изказването се цели предимно задържане на вниманието на адресата и продължаване на вече установения контакт, като в редица случаи сигнализира прехода към следващата фаза на разговора и въвеждането на нова тема.

¹¹Изключително интересни наблюдения върху възможностите в чешкия език в тази насока предлага П. Айснер [1997: 307-398], а по отношение на общуването между мъжете и жените - Д. Танен [1997].

По аналогичен начин се проявяват и онези лексикални частици¹², които нямат точно фиксирано място в изказването, но местоположението им не е случайно, а зависи от конкретната комуникативна задача, на която се подчиняват в изказването. Формално репертоарът от най-често употребяваните като контактови средства частици включва: *е, е и, да, не, аха, ъ-хъ, нали, нали така, така де // ни, по а, жо, по, ано, аha, не, по не, пожо, he, hejo, hene, he ano, he ne*. Освен за да привлекат и задържат вниманието на партньора и да поддържат установения контакт, частиците могат да бъдат употребени и като “празни думи”, запълващи създадените се паузи в речта на говорещия (особено ако среща затруднения при формулирането на изказването си). В подобни случаи говорещият сякаш търси подкрепата и помощта на слушателя, като се опитва да активира познанията и позицията му относно предмета на комуникацията:

Dr. GALÉN: Ale já uň jsem své metody prakticky uňil ... na několika stech pŕípadech, he ano , a – byly jisté výsledky - K. Čapek – Bílá nemoc [1972: 95]	Д-р ГАЛЕН: Аз вече съм приложил своя метод на практика... върху няколко стотици болни, нали така , и... имам известни резултати... К. Чапек — Бялата болест [1985: 229]
---	---

От своя страна, с дискретната си намеса адресатът сигнализира, че изказването на партньора се взема под внимание и по своеобразен начин стимулира речевата му изява:

HELENA: Oh, Alquiste – Shekníte, proè – proè - ALQUIST: Nu? K. Čapek – R.U.R [1972: 39]	ХЕЛЕНА: О, Алквист, кажете, защо... защо... АЛКВИСТ: Е? К. Чапек — Р.У.Р [1985: 59]
HELENA: Doktore - Dr. GALL: Ano . HELENA: Doktore, proč se přestaly rodit děti? K. Čapek – R.U.R [1972: 43]	ХЕЛЕНА: Докторе ... Д-р ГАЛ: Да . ХЕЛЕНА: Докторе, защо престанаха да се раждат деца? К. Чапек — Р.У.Р [1985: 72]

В съответния ситуативен контекст като изцяло ориентирани към контакта с партньора се изявяват частици като *хеѝ, еѝ // hej*, както и условно означаваното като междуметие *ало // haló*. Употребата им е мотивирана от необходимостта да се призове

¹²По терминологията на Ст. Георгиев [1983: 107] или частици със служебна роля в границите на изречението по терминологията на ГСБКЕ [1983: 447].

или привлече вниманието на адресата, както и евентуално да се провери пълноценното функциониране на канала за връзка:

HALLEMEIER: To jsou peníze! Balíky peněz! Co s tím! Haló , Busmane! K. Čapek – R.U.R [1972: 67]	ХАЛЕМАЙЕР: Това са пари! Пакети пари! Какво ще прави? Ало , Бусман! К. Чапек — Р.У.Р [1985: 93]
---	---

Подобно на онези частици, чиято семантика е избледняла за сметка на повишената комуникативна натовареност, определени форми на някои глаголи се употребяват преимуществено като средства, активиращи вниманието на партньора. Те пазят някои особености, присъщи на глаголите (лице, число, наклонение), но от гледна точка на комуникативното намерение на говорещия най-общо могат да се определят като стремеж за поддържане на ефективен контакт. Сред най-характерните са: *знаеш/-те ли, виждаш/-те ли, разбираш/-те ли, чакай/-те, слушай/-те, чуй/-те, виж/-те // víš/-te, vidíš/-te, rozumíš/-te, chápeš/-te, počkej/-te, poslouchej/-te, poslyš/-te, podívej/-te se, koukej/-te se*. Ето и няколко конкретни примера:

BUSMAN: Kdo to dělal? Dr. GALL: Já sám... Jednou za čas... vždycky podle Rossumova rukopisu. Víte , je to příliš složitě. K. Čapek – R.U.R [1972: 64]	БУСМАН: Кой го правеше? Д-р ГАЛ: Аз самият... веднъж за известно време... винаги по ръкописа на Росум. Знаете ли , това е доста сложно. К. Чапек — Р.У.Р [1985: 91]
DOMIN: Rozumíte , musíme nechat drobet místa pro přirozený vývoj. K. Čapek – R.U.R [1972: 20]	ДОМИН: Разбирате ли , трябва да оставим малко място и за естествен развой. К. Чапек — Р.У.Р [1985: 51]
Dr. GALL: Poslyšte , Domine, udílali jsme rozhodně chybu. K. Čapek – R.U.R [1972: 53]	Д-р ГАЛ: Слушайте , Домин, ние решително допуснахме грешка. К. Чапек — Р.У.Р [1985: 81]
Dr. GALÉN: Poslyšte , ne... Prosim vás, to ne... Podívejte se , já... já opravdu mohu jen chudě... K. Čapek – Bílá nemoc [1972: 115]	Д-р ГАЛЕН: Вижете , не... моля ви се, това аз не... Вижете какво , аз... аз наистина мога само бедни... К. Чапек — Бялата болест [1985: 218]

Очевидно е, че при употребата на глаголните форми като лексикални контактови средства първоначалната им семантика е изтласкана на заден план, поради което при превода им от чешки на български и обратно невинаги е необходимо (в определени случаи дори е нежелателно) да се предават с техния речников еквивалент.

Аналогичен ефект в подобен контекст може да предизвика всяка глаголна форма, чиято комуникативна задача е идентична с тази на глаголната форма в оригинала. Направеният преглед на останалите лексикални средства с контактова функция, макар и твърде бегъл, все пак дава достатъчно основания, за да бъде генерализирано подобно наблюдение. Най-общо то се свежда до заключението, че при превод лексикалните контактови средства се предават със съответния им функционален еквивалент¹³ в приемащия език.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Айснер 1997:** Eisner, P. *Chrá́m i tvrz. (Vydání ètvrté)*. Praha 1997.
- Георгиев 1983:** Георгиев, Ст. Морфология на съвременния български език (неизменяеми думи). София 1983.
- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Том 2. Морфология. София 1983.
- Иванова 1987:** Иванова, М. Лингвистични и методически проблеми на българския речев етикет. София 1987.
- Иванова, Ницолова 1995:** Иванова, К., Ницолова, Р. Ние, говорещите хора. София 1995.
- Людсканов 1969:** Людсканов, А. Принципът на функционалните еквиваленти – основа на теорията и практиката на превода. В: *Изкуството на превода*. София 1969, с. 99-115.
- Мюлерова 1987:** Müllerová, O. *Principy strukturace dialogu. Slovo a slovesnost*, 48, 1987, s. 98-109.
- Мюлерова, Шимечкова 1987:** Müllerová, O., Šimeèková, A. *Zpùsoby a prstředky navazování kontaktu v telefonických rozhovorech. Slovo a slovesnost*, 48, 1987, s. 292-300.
- Ницолова 1984:** Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София 1984.
- Пантелеева 1994:** Пантелеева, Хр. Граматика на вежливата реч. София 1994.
- Попова, Васева 1983:** Попова, В., Васева, М. Български език. София 1983.
- Първев 1981:** Първев, Хр. За съдбата на звателните форми в съвременния български книжовен език. В: *Българистични изследвания*. София 1981, с. 118-125.
- Радева 1991:** Радева, П. Реквием за звателните форми на личните собствени имена (Върху материал от книжовно-разговорната реч). В: *Проблеми на българската разговорна реч*. Велико Търново 1991, с. 104-109.
- Танен 1997:** Танен, Д. Ти не ме разбираш. София 1997.
- Формановска 1989:** Формановска, Н. И. Речевой этикет и культура общения. Москва 1989.
- Якобсон 1975:** Якобсон, Р. Лингвистика и поезика. В: *Структурализм “за” и “против”*. Москва 1975, с. 193-230.

ИЗПОЛЗВАНИ ИЗТОЧНИЦИ

¹³ Под функционални еквиваленти в теорията на превода се разбират “конструктивни единици на превода, езикови средства, които изпълняват в системата на контекста същите функции, както даденото или дадените средства на оригинала в системата на цялото, и в своята съвкупност придават на превода същата идейно-естетическа и емоционална функционалност, каквато има оригиналът, т. е. осигуряват предаването на инвариантна информация” [Людсканов 1969: 113].

Čapek, K. R.U.R. Bílá nemoc. Matka. Československý spisovatel, Praha 1972.

Чапек, К. Избрани фантастично-утопични произведения. Том 2. “Народна младеж”, София 1985.